

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ «ВЕЛИКИХ» ЦЕРКОВ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

У статті здійснено огляд наукових праць та публіцистичної літератури, присвяченої проблемі функціонування православних та католицьких конфесій на території УРСР в 1939–1941 рр., проаналізовано основні тенденції історіографії цієї проблеми.

Ключові слова: історіографія, православні конфесії, Греко-католицька церква, Римо-католицька церква, радянська влада, релігійна політика, початковий етап війни.

Навіть побічний огляд сучасної історіографії підтверджує наявність значного інтересу українських та зарубіжних дослідників до проблеми церковно-державних відносин, становища церкви та віруючих на українських землях у роки Другої світової війни. Великий масив наукових та публіцистичних видань, присвячених зазначеній проблематиці, однак не є уособленням повного консенсусу в дослідженні історії Церкви воєнної доби, а, навпаки, відображає систематичне розширення спектру дискусійних питань. Ця закономірність всебічного наукового пошуку стимулює подальші дослідження у цьому напрямі, відкриває нові грані предмету вивчення.

Водночас більш глибокий аналіз відомих на сьогодні публікацій засвідчує існування певної нерівномірності в дослідженні окремих аспектів єдиної проблематики функціонування церковних організацій під час Другої світової війни. Така специфіка яскраво проявляється при розгляді наукових праць у відповідності до загальноприйнятої періодизації окресленого періоду. Так, розмаїття публікацій з історії Церкви в роки німецької окупації 1941–1944 рр. та в період встановлення жорсткого контролю над релігійною сферою на території УРСР у перші повоєнні роки становлять різкий контраст (не лише у кількісному прояві) з науковими працями, що відтворюють церковне життя 1939–1941 рр. З'ясування причин такої нерівномірності, а також виокремлення особливостей історичних досліджень саме цього періоду на тлі загальних історіографічних тенденцій вивчення історії Церкви в роки війни дозволить не лише встановити нові тематичні ніші, а й певні закономірності розвитку історичної науки в цьому напрямі.

Насамперед потрібно відзначити, що проблема функціонування церковних інституцій в 1939–1941 рр. належить до досить клопітких з погляду

перспектив її вивчення. Таке дослідження ускладнене історичними обставинами того часу: постійна зміна політичних режимів, державних та адміністративних кордонів, конфесійна специфіка окремих регіонів тощо. Хоча більшість віруючих у межах радянської України були православними, вони репрезентували різні церковні течії. Роз'єднане православ'я в міжвоєнний період представляли декілька церков: Російська православна церква (РПЦ), відома також як «Патріарша», Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Православна соборна церква (т. зв. «Обновленська» або «Жива церква»)* та Істинно православна церква (ІПЦ)**. У межах Східної Галичини — земель, що увійшли до складу УРСР лише в 1939 р., найбільш чисельними за кількістю своїх вірних були на цей момент Греко-католицька (ГКЦ) та Римо-католицька (РКЦ) церкви, які мали яскраве етнічне забарвлення. Саме ці конфесії з умовним окресленням «великі церкви» найчастіше стають предметом вивчення.

Історіографічний аналіз відомих публікацій з окресленої проблематики доцільно здійснити згідно зі загально прийнятим поділом на літературу, що побачила світ у радянський період, та праці, виданні в пострадянській, сучасний час. Така періодизація, в основі якої покладено принцип кардинальної відмінності історіографічної ситуації на кожному з цих етапів, найбільш прийнятна не лише з огляду на різницю політичних, соціально-економічних умов, в яких діяли науковці, характеру впливу держави на історіографічний процес, а й трансформацію світоглядних імперативів, суттєві зміни «релігійності мислення»¹. Вона не суперечить, а є підґрунтям більш структурованої періодизації проблеми функціонування релігійних інституцій в роки Другої світової війни в межах сучасних українських земель, в основу якої покладено регіональний аспект і згідно з якою всі дослідження поділяються на публікації вітчизняних та зарубіжних вчених

* «Жива церква» виникла внаслідок розколу РПЦ, як своєрідна спроба адаптації церкви до нових історичних реалій після Жовтневої революції 1917 р. Остаточне оформлення відбулося в 1923 р. на Московському соборі. Соціально-політична система радянської держави використовувалась як наочна модель для створення цієї церкви. Більшовики деякий час всіляко підтримували нове церковне утворення на противагу іншим православним течіям. Після урядового визнання РПЦ, за активного сприяння влади «Жива церква» починає занепадати.

** Остаточне оформлення Істинно православної церкви відбулося в 1927 р. після підписання митрополитом Сергієм «Декларації про ставлення церкви до радянської держави», в якій митрополит РПЦ закликав духовенство та вірних бути лояльними до більшовицької влади. Група духовенства неоднозначно сприйняла офіційну позицію митрополії, що призвело до розколу РПЦ. «Істинно православні християни» вийшли з канонічного підпорядкування Патріарху Московському і Всія Русі, однак визнавали легітимність РПЦ за кордоном, на території СРСР діяли нелегально.

(разом з окремою підгрупою, що включає праці діаспорних науковців) в період існування СРСР та за часів незалежної України.

Аналіз праць радянських істориків дозволяє виокремити декілька спільних ідеологічних штампів, які пропагувалися владою та становили основу історіографії даної проблематики в СРСР. Перший з них передбачав закріплення «антинародного образу» за будь-якою релігійною інституцією, що діяла легально (РПЦ, ГКЦ, РКЦ) чи нелегально (ІПЦ, УАПЦ) у міжвоєнний період та в перші роки війни. Величезними накладками видавалися книги з царини наукового атеїзму, які висвітлювали у доступних для широкого загалу формах історичний процес церковно-владних взаємовідносин, спрямований супроти трудового народу. В такому «міцному союзі» роль релігії та церкви, на думку більшості радянських філософів, зводилась до «освячення панування експлуататорів, обґрунтування недоторканості влади імущих, виховання народних мас у досі богобоязні»². Крім того, на сторінках радянських видань свідомо ототожнювалася діяльність ГКЦ, УАПЦ і українського підпілля, представники якої на передодні військових дій на території УРСР «становили ядро німецької агентурної сітки» в межах цієї радянської республіки та активно провадили антирадянською діяльністю. Водночас постійно підкреслювався «фашистський характер» Ватикану, який координував і фінансував «зрадницьку діяльність» духовенства Греко-католицької та Римо-католицької церков.

Особлива увага в публікаціях радянських істориків приділялась протидії духовенства встановленню радянської влади в Східній Галичині, Волині, Закарпатті та Буковині впродовж 1939–1941 рр. «Церковно-націоналістичний альянс» звинувачувався в «безпосередній участі в переслідуванні КПЗУ*, в спробах перетворення західноукраїнських земель в антирадянський плацдарм, в організації бандитських нападів на класово свідомих робітників і селян»³ тощо. Головними антигероями виступали митрополит ГКЦ А. Шептицький та глава УАПЦ Діонісій (П. Сікорський), який 1932–1941 рр. обіймав посаду Луцького єпископа.

Основний удар радянської історіографії спрямовувався супроти ГКЦ. Перша антикатолицька кампанія СРСР повоєнної доби розгорнулася у пресі. Так, 6 квітня 1945 р. львівська партійна газета «Вільна Україна» опублікувала памфлет В. Росовича (Я. Галана) «З хрестом чи з ножем?». У статті автор гостро нападав на Берестейську унію, трактуючи її як польське

* Комуністична партія Західної України (КПЗУ) — партійна організація, створена в лютому 1919 р. у Станіславі (нині — м. Івано-Франківськ). КПЗУ легально діяла до офіційного розпуску Виконком Комінтерну за звинуваченням у «профашистській позиції» її керівництва. Майже всі члени КПЗУ, які опинилися на території СРСР, були репресовані.

знаряддя «для розбиття єдності і дружби російського та українського народів», а також змалював митрополита А. Шептицького підступним учасником «змови німецького імперіалізму з Ватиканом»⁴. Згодом Львівський обком компартії України ухвалив видати матеріали Я. Галана окремою брошурою тиражем 10000 примірників.

З метою обґрунтування рішень Львівського собору з'явилися десятки подібних за своїми пропагандистською лексикою статей. За підрахунками М. Гайковського, у генеральних каталогах Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника та наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка значиться понад 70 назв цієї літератури. Їх тираж становив близько 2,5 млн. екземплярів⁵. Центральна ідея публікацій — антирадянська діяльність ГКЦ в тому числі і впродовж 1939–1941 рр.

Фрагментарна інформація про греко-католицьке духовенство періодично з'являлась у пресі інших країн комуністичного табору, переважно у матеріалах, спрямованих супроти українського підпілля. Лідером подібних публікацій була Польська народна республіка. В польських газетах також друкувалась інформація про судові процеси над римо-католицькими священниками за звинуваченнями в співпраці з «бандами» АК та шпигунстві на користь Ватикану. Ці публікації, які «викривали справжнє обличчя духовенства», найчастіше подавалися у формі памфлетів та супроводжувалися відповідними карикатурами⁶.

У кін. 50-х — поч. 80-х рр. радянські публікації супроти ГКЦ набули ґрунтовнішого характеру. Так, численні праці полковників КГБ К. Гальського, більш відомого під псевдонімом К. Дмитрук⁷, і С. Даниленка⁸, колишнього члена Надзвичайної комісії з розслідування злочинів гітлерівців В. Беляєва⁹, а також П. Петлякова¹⁰ та Ю. Киричука¹¹ спиралися на деякі зарубіжні публікації, окремі архівні матеріали та свідчення «очевидців». Однак вони продовжили історіографічну традицію попередніх років. Автори не побачили жодного позитивного моменту в діяльності ГКЦ, нагородивши її духовенство відомими й на сьогодні широкому загалу ярликами: «фарисеї», «бандити в сутанах».

Поряд з дослідженням проблеми діяльності ГКЦ в радянській історіографії цього періоду продовжувалося висвітлення «антирадянського, а отже антинародного характеру Ватикану». Саме цій тематиці присвячені статі Б. Дудикевича, В. Замлинського, Г. Кирилюка, І. Миронюка, Ю. Смолича, І. Тельмана, що увійшли до збірника наукових праць «Під чорними крилами Ватикану» за редакцією В. Беляєва та М. Рудницького¹².

Потрібно відмітити, що під час аналізу діяльності православних церков в 1939–1941 рр., радянські публіцисти повоєнного періоду переважно наділяють негативними рисами так званих «розкольників», «липківців»,

«автокефалістів». У подальшому чіткий конфесійний акцент містять лише праці, що містять критику діяльності православної церкви за кордоном¹³, інші матеріали, зокрема із зазначеної теми, найчастіше подаються неперсоніфіковано, без чіткого зазначення конфесії, використовуючи окреслення «попи», «клерикали»¹⁴ тощо. Це становить певний контраст з працями радянських істориків, спрямованих проти католицьких конфесій. Така ситуація відповідала тогочасній релігійній політиці радянської держави, яка мала атеїстичний характер, однак для досягнення повної уніфікації релігійної життя в СРСР широко використовувала у післявоєнні роки Руську православну церкву.

Спільною ознакою публікацій радянських істориків було те, що автори подавали події під певним кутом зору, епатуючи читача і закріплюючи у його свідомості стереотип негативного ставлення до діяльності релігійних організацій у 1939–1941 рр. Праці комуністичної епохи не містять значної інформації з досліджуваної теми, однак доволі точно відображають відповідний рівень сприйняття цієї проблеми у тогочасному радянському суспільстві.

Переважає більшість дотичних до теми дослідження праць західноєвропейської та американської учених присвячені радянській релігійній політиці. Книги К. Кохена, Д. Комагера, В. Коларжа, Р. Маршалла, В. Ван ден Беркена, К. Каріяйнена на певний час визначили основний дискурс вивчення цієї проблематики на Заході¹⁵. Позбавлена державного тиску західна історіографія все ж відчувала свою залежність від тогочасної політичної ситуації в країнах комуністичного блоку, у межах яких архіви були недоступні, а будь-яке дослідження такого характеру набувало «антидержавного» забарвлення. Саме тому лише окремі аспекти зазначеної проблематики розглядалися західноєвропейськими та американськими вчених в руслі загальної характеристики радянської політики у релігійній сфері з основним акцентом на аналізі теоретичній основі атеїстичної пропаганди в СРСР та країнах соціалістичного табору.

Для подолання однобокості у своїх дослідженнях деякі зарубіжні науковці вдавалися до кардинальних заходів. Так, у 1959 р. за програмою студентських обмінів приїхав до СРСР англійський історик М. Бурдо з офіційною метою — дослідження історії Київської Русі. Однак під час перебування на території СРСР науковець зосередив свою увагу на збиранні відомостей про релігійне життя у межах комуністичної держави. Згодом у 1969 р. М. Бурдо заснував спеціальний дослідний інститут Кестон-коледж, основна діяльність якого зосередилась на вивченні долі осіб, які переслідувались комуністичною владою за віру та відданість своїй церкві. М. Бурдо також належить низка праць присвячених церковній політиці прорадянських режимів у країнах Східної Європи¹⁶. До «синтетичних»

досліджень релігійної ситуації в межах країн комуністичного блоку слід віднести студії Д. Дунна та Д. Андерсена¹⁷.

Опонентами офіційної історіографії в СРСР виступили українські наукові центри за кордоном. Основні сили українських науковців у діаспорі були зосереджені на спростування інформації пропагованої в СРСР, що і визначило коло наукових зацікавлень дослідників. Так, переслідування прихильників низки церков з яскравим національним забарвленням (ГКЦ, УАПЦ) в СРСР, цькування її ієрархів та духовенства на сторінках численних памфлетів та «наукових праць» викликали зростання інтересу до церковної історії.

Дослідники з середовища української діаспори намагалися об'єктивно висвітлити релігійну політику радянської влади, використовуючи документи ватиканських архівів та українського підпілля, спогади сучасників тих подій. Об'єктом їхніх досліджень стала діяльність найавторитетніших в роки війни церковних ієрархів, релігійне життя окремих українських регіонів тощо¹⁸. Значна частина діаспорних дослідників були священиками, які особисто пережили події, що описували, або були знайомі з особами, яким присвячували свої праці¹⁹. Вони намагалися для більшої переконливості підтверджувати свої слова доступними в діаспорі документами. Однак вибірний характер джерел та релігійна приналежність авторів не завжди дозволяли об'єктивно висвітлити обрану тематику. Подібні праці регулярно друкувалися в еміграційних часописах («Світло», «Сучасність», «Християнський голос», «The Ukrainian Quarterly», «Byzantine Catholic World», «Bulletin Franco-Ukrainien» ін.) та виходили окремим накладом.

Українцям за кордоном вдалося провести кілька наукових форумів, які викликали значний резонанс у тогочасному світі. До найбільш вагомих таких наукових заходів належав Науковий конгрес з нагоди 1000-ліття хрещення України. Для участі в роботі конгресу залучено представників не лише європейської української діаспори, а й США та Канади. На зібранні були оприлюднені дослідження А. Жуковського, О. Барана, С. Сеника, А. Сороковського, М. Марунчака, З. Соколика, Л. Рудницького та інших відомих науковців²⁰. Доповідачі аналізували різні етапи церковних відносин на українських етнічних землях з часів прийняття християнства Володимиром Великим аж до другої половини ХХ століття. Особливе зацікавлення викликала доповідь Я. Белінського про стан православної церкви в УРСР. На підставі даних американського дослідника В. Флетчера²¹, а також матеріалів своєї дискусії з ним представників історіографії СРСР ієромонаха Інокентія (С. Павлова) та професора В. Щердакова на сторінках журналу «Социологические исследования»²² автор доповіді здійснив спробу відтворити конфесійну карту радянської України та проаналізувати причини її видозміни після Другої світової війни.

Аналіз публікацій діаспорних науковців вказує на їхню певну тенденційність. Брак документальних свідчень, конфесійна заангажованість та політична зорієнтованість заважала деяким авторам всебічно висвітлювати проблеми функціонування церковних інституцій у перші воєнні роки на теренах УРСР. Однак їхні праці започаткувала нові тенденції в дослідженні цього питання, створивши таким чином основою сучасної історіографії.

Поява сучасних публікацій, в яких аналізувалася проблема функціонування церковних інституцій в УРСР на початковому етапі Другої світової війни, стала можлива завдяки вільному розвитку історичної науки за нових політичних обставин, оприлюднення чисельних архівних документів, які в минулому зберігалися в спецфондах та не були доступними для вивчення. Важливо наголосити, що, незважаючи на низку позитивних змін в історичній науці після падіння комуністичного режиму, досліджувана проблематика знайшла своє відображення переважно в наукових працях, присвячених церковно-державним відносинам. Оскільки після зміни режиму саме політична складова стала головним об'єктом більшості досліджень посткомуністичної історіографії.

Особливістю сучасної української історіографії церковної проблематики є те, що вона перше своє відображення отримала не в спеціалізованих роботах, а у загальних працях з історії церкви²³. У них вперше, щоправда в досить стислій формі, відображались релігійно-церковні процеси, які відбувалися в різних конфесіях у межах сучасної України. Значно ширший аналіз основних віровизнань, які на сьогодні представлені в нашій державі, містить 10-ти томне видання «Історії релігії в Україні» — результат плідної праці колективу відділу релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України на чолі з А. Колодним²⁴. Видання розраховане на широке коло читача, де в доступні формі пояснюються спільні та відмінні риси тих чи інших конфесій, канонічні особливості різних віровизнань та висвітлюються найяскравіші моменти історії церкви. Хоча широкі хронологічні межі праці не дали змоги авторам більш глибоко дослідити окремі моменти, однак її релігієзнавчий характер дозволяє зрозуміти багато особливостей зазначеної тематики, зокрема тих, що стосуються канонічного права.

На сучасному етапі розвитку історії церкви спостерігається процес переходу від опрацювань загальних тем до більш вузьких та перетворення їх у самостійний об'єкт вивчення. Вагомі кроки на шляху подолання інформаційної обмеженості українського суспільства у питаннях, що стосуються діяльності католицьких конфесій в роки Другої світової війни, були здійсненні авторами комплексних досліджень церковно-державних відносин 40-х рр. ХХ ст., які для ілюстрації урядової релігійної політики зазначеного періоду часто використовували приклади з історії ГКЦ та православних конфесій²⁵. Водночас насиченість української історіографії

публікаціями, присвяченими окремим релігійним організаціям, й на сьогодні не є рівномірним. Серед конфесій, які зазнали підвищеного інтересу українських науковців, чільне місце посідає ГКЦ, насамперед, завдяки своєму нелегальному статусу в попередні роки та яскраво вираженому національному характеру. Перші такі дослідження переважно ґрунтувалися на діаспорних працях різного політичного забарвлення без їхнього відповідного аналізу, що не завжди давало можливість історика критично висвітлити обрану тему. Однак саме вони сформували підґрунтя наступних наукових студій, в яких етноконфесійні трансформації в ХХ ст. стали окремим об'єктом вивчення²⁶, було здійснено аналіз становища основних конфесій України в роки Другої світової війни²⁷, а майже кожна відома релігійна постать отримала окрему всебічну характеристику²⁸. Регіональні особливості церковно-державних відносин на початковому етапі війни простежуються у працях І. Андрухів, О. Лисенка, І. Пилипів, М. Михайлуци, В. Рожко²⁹.

Проблема функціонування релігійних організацій в УРСР упродовж 1939–1941 рр. вивчалась також іноземними дослідниками. Переважна більшість наукових праць з історії церкви, які були опубліковані в Польщі за останніх два десятиліття, присвячена аналізу становища релігійних інституцій в умовах комуністичного режиму. Однак, на відміну від подібних українських досліджень, основним об'єктом польських розвідок є РКЦ³⁰. До найвідоміших із них належать статті та монографії ксьондза Р. Дзвонковські³¹. Його праці вигідно вирізняються на тлі інших досліджень такого характеру завдяки використанню науковцем численних документів не тільки з польських державних і церковних архівів, а й з архівів Ватикану, Франції, колишніх республік СРСР. Особливий інтерес для висвітлення досліджуваної проблематики становлять складені Р. Дзвонковським біограми репресованих у 1939–1987 роках римо-католицьких священників³².

Варто зазначити, що авторами більшості публікацій, присвячених діяльності РКЦ на землях українсько-польського порубіжжя, є представники польського духовенства. На противагу світським дослідникам, історики з релігійним саном мають низку переваг: вільний доступ до католицьких архівів, ширші контакти в церковних колах тощо. Водночас польський єпископат всіляко підтримує дослідження свого духовенства, якщо вони не суперечать інтересам церкви та сприяють зміцненню її авторитету серед населення. Не дивлячись на конфесійну заангажованість деяких узагальнень та висновків, саме такі праці відзначаються найбільшою інформативністю³³.

Накопичення емпіричного матеріалу упродовж десятків років дало можливість польським історикам деталізувати свої дослідження, здійснювати порівняння, зосередитись на окремих особистостях та процесах. У польській історіографії існують окремі дослідження діяльності майже

кожного чернечого ордену, який діяв у межах II Речіпосполитої в роки Другої світової війни³⁴. Значно спрощує роботу дослідника наявність великої кількості біографічних словників репресованого духовенства радянською владою, статистичних та картографічних довідників з історії Католицької церкви³⁵.

Питання державно-церковних відносин потрапило до центру уваги також сучасних російських істориків. Зокрема у працях Д. Поспеловського, О. Одінцева, О. Васильєвої та М. Шкаровського на широкій джерельній базі розглядається еволюція урядової політики в релігійній сфері впродовж Другої світової війни. Згідно з висновками авторів, радянська влада ніколи не ставилась адекватно до церкви, оскільки завжди недооцінювала масштаби дії релігійного чинника. Хоча публікації російських науковців містять лише загальну інформацію з досліджуваної проблеми, вони значно розширюють уявлення про церковно-релігійне життя в умовах більшовицького режиму, дають можливість встановити параметри взаємозалежності між-церковних відносин та політики влади³⁶.

Аналіз публікацій, що містять інформацію про функціонування релігійних інституцій на території УРСР в 1939–1941 рр., дозволяє виділити декілька особливостей історіографії цього питання. Ця проблема найчастіше розглядається в загальних публікаціях, присвячених дослідженню церковно-державних відносин в роки Другої світової війни, або в працях з історії церкви. Водночас спостерігається нерівномірність представленого матеріалу, що спричинено конфесійною строкатістю та історичною специфікою розвитку різних регіонів України. Проблема функціонування церковних структур на території, яка увійшла до складу УРСР в 1939 р., більш широко представлена в сучасних дослідженнях, ніж подібні процеси на інших українських теренах, які вивчаються переважно у руслі загального аналізу радянської політики в релігійній сфері першої пол. XX ст. На тлі значного масиву видань регіонального характеру чи конфесійної специфіки на сьогодні відсутнє спеціальне комплексне дослідження функціонування «великих» церков України на початковому етапі війни. У процесі вивчення історії церкви воєнної доби переважно в площині взаємовідносин державних та церковних інституцій залишається поза увагою головний їх елемент — віруюча людина, що робить такі дослідження вразливими до будь-яких зовнішніх впливів (політичних, конфесійних тощо).

¹ Лиман І. Історіографія Церкви: відомча наука чи респектабельна дисципліна на порозі модернізації? // «Ейдос». Альманах теорії та історії історичної науки. — Вип. 2. — Ч. 1. — К., 2006. — С. 486.

² Гаврилюк О. Свобода совісті в соціалістичному суспільстві. — К., 1981. — С. 31–32.

³ Клерикальний антисоветизм: система идеологических диверсий. — К., 1984. — С. 75.

⁴ *Росович В.* З христом чи ножем? — Львів, 1947. — С. 9.

⁵ *Сурмач О.* Українська історіографія діяльності УГКЦ у роки німецької окупації (1941–1944) // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття» (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.). — Чернівці, 2001. — Т. 2. — С. 139.

⁶ Як приклад, публікація та карикатура на сторінках польського видання «Шпильки» стосовно єзуїта Владислава Гургача, арештованого 2 липня 1949 р. та засудженого на смерть за звинуваченням у співпраці з «Польською підпільною незалежною армією» // «Szpilki». — 1949. — № 34 (421).

⁷ *Дмитрук К.* Безбатченки: Документально-публіцистичний нарис. — К., 1980. — 318 с. *Його ж:* В одній імперіалістичній упряжці: Антинародна суть так званого «союзу» українського буржуазного націоналізму і уніатства. — К., 1982. — 49 с. *Його ж:* Свастика на сутанах. — М., 1976. — 192 с. та ін.

⁸ *Даниленко С.* Дорогою ганьби і зради. — К., 1970. — 357 с.

⁹ *Беляєв В.* Я звинувачую! — К., 1980. — 108 с.

¹⁰ *Петляков П.* Уніатська церква — ідейний ворог трудящих. — Львів, 1976. — 155 с.; *Його ж:* Уніатская церковь — оружие антикоммунизма и антисоветизма. — Львов, 1982. — 168 с.

¹¹ *Киричук Ю.* Уніатський клір — війнство п'їтьми і фашизму // Жовтень. — 1984. — № 2. — С. 82–85; Під чорними крилами Ватикану / ред. В. Беляєва, М. Рудницького. — Львів, 1955. — 215 с.

¹² *Беляєв В. Рудницький М.* Під чорними крилами Ватикану. — Львів, 1955. — 215 с.

¹³ *Див.:* Клерикальний антисоветизм: система идеологических диверсий. — К., 1984. — 303 с.

¹⁴ *Гайковський М.* Реакційна діяльність православної церкви в Північній Буковині (1918–1940). — К., 1984. — 135 с.

¹⁵ *Cohen C.* Communism, Fascism and Democracy: The Theoretical Foundations. — N.Y., 1962. — 704 p.; *Commager H.* The Story of the Second World War. — Boston, 1945. — 578 p.; *Marshall R.* Aspects of religion In the Soviet Union, 1917 — 1967. — Chicago–London, 1971. — 489 s.; *Kolarz W.* Religion in the Soviet Union. — New York, 1961. — 518 p.; *Powell D.* Antireligious propaganda in the Soviet Union: A study of mass persuasion. — Cambridge, 1975. — 206 p.; *Van der Bercken W.* Ideology and atheism in Soviet Union. — New York, 1975. — 99 Discussion on scientific atheism as a Soviet science. — Helsinki, 1989. — 196 p. та ін.

¹⁶ *Див.:* *Bourdeaux M.* Opium of the: The Christian religion in the USSR. — London, 1965. — 244 p.

¹⁷ *Dunn D.J.* The Catholic Church and the Soviet Government, 1939–1949. — New York, 1977. — 296 p.; *Anderson J.* Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States. — Cambridge, 1994. — 356 p.

¹⁸ *Magocsi P.* Morality and Reality the Life and Times of Andrei Sheptyts'kyj. — Edmonton, 1989. — 457 s.; *Krawchuk A.* Christian Social Ethics in Ukraine. The Legacy of

Andrei Sheptytsky. — Edmonton–Ottawa–Toronto, 1997. — 536 p.; *Turchyn A.* The Ukrainian Catholic Church during WW II // *Ukrainian Quarterly*. — 1985. — № 41. — P. 65–85; *Боцюрків Б.* Українська Греко-католицька церква і радянська влада (1939–1950). — Львів, 2005. — 268 с.; *Міненко Т.* Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945. — Т. 1. — Вінніпег — Львів, 2000. — С. 153. та ін.

¹⁹ *Грунніош І.* The Catholic Church in the Soviet Union // *Prologue* (New York). — 1960. — Vol. IV. — P. 5–51; *Гринчишин М., о.* У справі беатифікації слуги Божого Андрея. Відозва постуляції // *Світло*. — 1959. — жовтень. — С. 411–413; *Назарко І., о.* Митрополит Йосиф Сліпий // *Світло*. — 1960. — квітень. — С. 42–44; *Пекар А., о.* Василяни під більшовиками // *Світло*. — 1983. — березень. — С. 107–108; *Соловій М., о.* Митрополит Андрей та православні владика // *Світло*. — 1960. — листопад. — С. 464–466 та ін.

²⁰ Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси-України: Зб. наук. пр. / За ред. В. Янева. — Мюнхен, 1988 — 1989. — 1002 с.

²¹ *Fletcher W.* Soviet Believers: The Religions Sector of the Population. — Lawrence, Kansas, 1981. — 259 p.

²² *Диалог // Социологические исследования*. — 1987. — № 7. — С. 28–49.

²³ *Історія релігії в Україні. Навчальний посібник / Ред. А. Колодного, П. Яроцького*. — Київ, 1999. — 189 с.; *Панас К.* Історія української Церкви. — Львів, 1992. — 178 с.; *Панченко П.* Релігійні конфесії в Україні (40-і — початок 90-х рр.). — К., 1993. — 48 с. та ін.

²⁴ *Історія релігії в Україні: В 10 т. / За ред. П. Яроцького*. — Т. 3: Православ'я в Україні. — К., 1999. — 559 с.; Т. 4: Католицизм. — К., 2001. — 598 с.

²⁵ *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. — К., 2005. — 741 с.; *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. — Ч. 1. — Полтава, 1997. — 354 с.; *Його ж:* Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. — Полтава, 2002. — 615 с.; *Гридина І.* Православные верующие Украины в годы Второй мировой войны. — Донецк, 2006. — 228 с. та ін.

²⁶ *Стоколос Н.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX — перша половина ХХ ст.). — Рівне, 2003. — 480 с. *Її ж:* Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.) // *УІЖ*. — 1999. — № 4. — С. 74–89.

²⁷ *Лисенко О.* До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // *УІЖ*. — 1995. — № 3. — С. 73–81; *Його ж:* Друга світова війна і доля українських церков // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* — Вип. 4. — К., 2000. — С. 101–108.

²⁸ *Єгреший О.* Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ, 2003. — 20 с.; *Степовик Д.* Андрей Шептицький і українське православ'я // *Київська старовина*. — 1992. — № 3. — С. 70–73; *Смирнов А.* Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч 1930–1944. — К., 2008. — 326 с. та ін.

²⁹ *Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І.* Станіславська (Івано-Франківська) єпархія Греко-католицької церкви крізь призму століть: історико-релігійний аспект. — Івано-

Франківськ, 2010. — 500 с.; *Андрухів І.* Релігія і церква в політиці радянської влади та її прояви на теренах Прикарпаття в період Другої світової війни (1939–1945). — Івано-Франківськ, 2006. — 112 с.; *Михайлуца М.* Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни. — Одеса, 2008. — 392 с.; *Рошко В.* Відродження Української Православної церкви на Волині 1917–2006 рр. — Луцьк, 2007. — 348 с. та ін.

³⁰ *Anusz A.* Samotnie wśród wiernych: Kościoł wobec przemian politycznych w Polsce (1944–1994). — Warszawa, 1994. — 295 s.; *Bartnik C.* Najnowsze dzieje Kościoła w Polsce w refleksji teologicznej. — Lublin, 1991. — 28 s.; *Його ж:* Walka o Kościół w Polsce. — Lublin, 1995. — 373 s.; *Kopiec J.* Kościół w Polsce po 1945 roku. — Opole, 1999; *Dudek A.* Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970. — Kraków, 1995; *Micewski A.* Kościół — państwo 1945–1989. — Warszawa, 1994; *Żaryn J.* Dzieje Kościoła Katolickiego w Polsce (1944–1989). — Warszawa, 2004. — 605 s. та ін.

³¹ *Dzwonkowski R.* Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii. — Lublin, 1997. — 477 s. *Його ж:* Polacy na dawnych Kresach Wschodnich: Z problematyki narodowościowej i religijnej. — Lublin, 1994. — 150 s.

³² *Dzwonkowski R.* Duchowieństwo katolickie obrządku łacińskiego represjonowane w ZSRS w latach 1939–1987 (Materiały do słownika biograficznego) // *Przegląd Wschodni.* — 1999–2000. — Т. VI, з. 3. — S. 523–627.

³³ *Див.,* наприклад, *Життя релігійне в Польщі під окупацією 1939–1945: метрополія вільська і львівська, закони* / Под ред. З. Зелінського. — Katowice, 1992 — 505 s.

³⁴ *Diecezja Przemyska w latach 1939–1945.* — Т. III: *Zakony* / Под ред. J. Krausa, J. Musiała. — Przemyśl, 1990. — 797 s.; *Жіночі збори в Польщі 1939–1947* / ред. К. Дębowska, J. Kłoczowski. — Lublin, 2001. — Т. XV. — 512 s.; *Сестри в Польщі. Словник біографічний* / Red. K. Dębowska, J. Kłoczowski, D. Olszewski, A. Siewierska. — Wydawnictwo ojców franciszkanów Niepokalanów, 1994. — 320 s. та ін.

³⁵ *Daniluk M., ks.* Sigla. Zbiór skrótów nazw instytucji życia konsekrowanego, stowarzyszeń życia apostołського oraz innych instytucji z nimi związanych. — Lublin, 2002. — 256 s.; *Коściół katolicki w Polsce 1918–1990; Peszkowski Z., Zdrojewski S.* *Katolicycy duchowni w Gólgocie Wschodu.* — Pelplin — Warszawa — Łódź, 2000. — 1176 s. та ін.

³⁶ *Поспеловский Д.* Русская православная церковь в XX веке. — М., 1995. — 511 с.; *Одинцов М.* Государство и церковь в России. XX век. — М., 1994. — 171 с.; *Його ж:* Русская православная церковь в XX веке: история, взаимоотношения с государством и обществом. — М., 2002. — 205 с.; *Васильева О.* Русская православная церковь в 1927–1943 гг. // *Вопросы истории.* — 1994. — № 4. — С. 40–45; *Шкарковский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. — М., 1999. — 344 с.

В статті зроблено огляд наукових робіт і публіцистическої літератури, присвяченій проблемі функціонування православних і католицеских конфесій на території УСРС в 1939–1941 гг., проаналізовані основні тенденції історіографії цієї проблеми.

Ключевые слова: историография, православные конфессии, Греко-католическая церковь, Римо-католическая церковь, советская власть, религиозная политика, начальный этап войны.

The review of the historical studies and publicist literature, devoted to the problem of functioning of Orthodox and Catholic confessions on the territory of Soviet Ukraine in 1939–1941 is done in the article, and the basic tendencies of historiography of this problem are analyzed.

Keywords: historiography, Orthodox confessions, Greek-catholic Church, Roman Catholic Church, Soviet rule, religious policy, initial stage of war.